

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Ἡ πορεία τῆς Ἑλληνικῆς κουλτοῦρας χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ συνεχή καὶ λαμπρὴ ἀλληλουχία καὶ συνεκτικότητα, διακινεῖται διαλεκτικὰ σ' ἓνα χῶρο ὅπου οἱ συνωθούμενες δυναμικὲς, οἱ τάσεις καὶ οἱ πραγματώσεις τῆς ἀκολουθοῦν μιὰ ἐδιάσπαστη συνέχεια. Τούτῃ ἡ συνέχεια εἶναι καὶ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς πνευματικῆς μας ἐποδομῆς, συνέχεια ποῦ ἀνακρατῆται ἀπ' τὰ φυλλοκάρδια τοῦ λαοῦ μας ὄντας πάντα ἀναπόσπαστα δεμένη μετὰ τὴν ἀρδεύτρεν λαϊκῶν ρίζων, τὴν ἀστείρευτὴ ζωτάνια τῆς λαϊκῆς ψυχῆς.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ οἱ κάτοικοι τῶν ἐθνῶν ποῦ ἀποτελοῦσαν τὴ Βεζαντινὴ αὐτοκρατορία μετασηματίστηκαν σὲ Ἑλλαδικὴ λαότητα δὲν ἔπαυαν οἱ ἀφουγκραστὲς τοῦ ὁμαδικοῦ σπαραγμοῦ νὰ δημιουργοῦν ἔντεχνες μορφοπλαστικὲς δημιουργίες.

Στὴν ἀρχὴ ὁ ἀνώνυμος δάρος ποῦ ἔκανε τὸ ψυχομλητὸ του τραγοῦδι καὶ τὴν ἀντάρα χορὸ καὶ εὐφρόσυνο πανηγύρι καὶ ἀργότερα ὁ προσωπικὸς δημιουργὸς ποῦ ἀποτελεῖ μονάδα ἀπ' τὸν κορμὸ τῆς λαϊκῆς ὁμοφυχίας καὶ ἀνιστορεῖ τὰ πάθια καὶ τὴν λεβέντικὴν ὄρεν τῶν συγκαταρινῶν του. Ἀπὸ τὴν κοινωνικοποίηση τοῦ λαϊκοῦ λόγου περνοῦμε στὴν κοινωνικότητα τῆς περιεχομενολογίας του.

Ἐνα ἀπ' τὰ πρὸ οὐσιαστικὰ ὄροσημα στὴν πορεία τῆς Ἑλληνικῆς κουλτοῦρας στέκεται τὸ κίνημα ποῦ ὀνομάζεται Ἑλληνοκὸς Διαφωτισμὸς μετὰ χρονικὴ διάφρακα ἀπ' τὰ μέσα τοῦ δέκατου ἑβδόμου ὄς τὰ μέσα τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα. Ἡ οὐσιαστικότητά του ὄρισκεται στὸ γεγονὸς ὄτι εἶναι τὸ πρὸ πηγαία λαϊκὸ παιδευτικὸ κίνημα στὸ τόπο μας, μετὰ ἔκπροσώπους ποῦ ἀναδείχτηκαν μέσα ἀπ' τὸ λαὸ, ποῦ τὸν ἐκφράζαν ἄμεσα καὶ —τὸ κυριώτερον— ποῦ τὸν καθοδηγοῦσαν γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ τῆς σκλαβιάς καὶ τὴν μετέπειτα ἐπικράτησή του σὰ κυρίαρχον στὸ τόπο του ἢ λαϊκότητα καὶ ὁ σαφῆς κοινωνικοπλαστικὸς — πάντοτε οἱ ὄροι πρέπει νὰ παίρνονται ὑπόψη σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν ὄσμένη ἐποχὴ — χαρακτηριστῶν του.

Κι ἀπ' τὴν πλευρὰ τοῦ προβληματισμοῦ καὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν στόχων του καὶ ἀπ' τὴν πλευρὰ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ποῦ ἐκφράζει τὸ διαφωτιστικὸ κίνημα πρέπει νὰ τὸ ὑποδιαρέσουμε σὲ

τρεις βασικὲς περιόδους δράσης. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ περίοδος ποῦ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν ἀνθήση τοῦ Κρητικοῦ καὶ τοῦ Ἐφτανησιώτικου θεάτρου, ἡ δευτέρα περιλαμβάνει τὴν ἐκπολιτιστικὴ κίνηση ποῦ ἀναπτύχθηκε στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Παραδουναβίαν ἡγεμονίες καὶ ἡ τρίτη τὴν «διαφωτιστικὴν» προσπάθειαν ποῦ ἐπιχειρήθηκε ὄστερα ἀπ' τὴν «ὄνομασία» τῆς Ἑλλάδας σὲ «ἐλεύθερον κράτος». Ὅσο εἶναι διαφορετικὸς σὲ κάθε περίοδο τοῦ διαφωτιστικοῦ κινήματος οἱ στόχοι καὶ οἱ φορεῖς ἄλλο τόσο εἶναι διαφορετικὲς καὶ οἱ αἰτίες ποῦ στάθηκαν ἀποφασιστικὸι παράγοντες γιὰ τὴν ἀνέλιξη του. Ἄν μιλοῦμε γιὰ ἓνα ἑνιαῖο κίνημα δὲν εἶναι ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἐπιτάχυνση ἀλλὰ γιὰτὶ πράγματι πρέκειται γιὰ μιὰ ἐνότητα ἐπιμερισμένη σὲ τρεῖς περιόδους ποῦ καὶ τὸ ἀποτέλεσμά τους τρένει στὴν ἴδια συνισταμένη: τὴν προσπάθειαν γιὰ διαφώτιση καὶ παιδείαν τοῦ λαοῦ.

Ὅστερα ἀπ' τὸ πάροισμα τῆς Πόλης ἀπ' τοὺς Τούρκους καὶ τὴν ἐκκίνηση καθὲ μορφῆς ἀντίστασης στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐπιτελέστηκε μιὰ σημαδιακὴ ἀλλαγὴ ποῦ ἐπέδρασε κύρια καὶ ἀποφασιστικὰ στὴν ἐδραίωση τοῦ καταχτητῆ καὶ τὴν κυρίαρχότητά του γιὰ τριακόσια τόσο χρονία. Οἱ Τούρκοι ὄντας λαὸς «στρατιωτικὸς» (μετὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑποταγῆς σὲ μιὰ ἀναγκαιότητα ποῦ ὄθωντας τους νὰ μεταναστεύουν ἀπὸ τὰ ἐρημιώδη ὄρησέδια τῆς Κεντρ. Ἀσίας πρὸς Δυσμὰς τοὺς κατέστησε ὑποτέλεις σὲ μιὰ σχηματοποιημένη «ταξικότητα» ὄρηδης) εὐνοοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη φεουδαρχικῶν οἰκονομοπολιτικῶν συστημάτων.

Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ φεουδαρχισμοῦ ἔφερε τεράστια ἐμπόδια στὴν ἀνταλλακτικὴ οἰκονομία. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ στὴν ὑπόλοιπὴ Εὐρώπη ἀρχίζε ν' ἀχνοφέγγει ἡ αὐγὴ τοῦ ἀστισμοῦ,¹ στὴν Ἑλλάδα ἡ οἰκονομία ὄρισκόταν περιχαρακωμένη μετὰ ἓνα κλειστὸ σχῆμα: Ὅ κάθε παραγωγὸς τὰ προϊόντα ποῦ παρήγε τὰ κατανάλωνε ὁ ἴδιος καὶ γιὰτὸ ἀκριβὸς τὰ παρήγε. Ἡ ἀνταλλαγὴ ἦταν μιὰ πολὺ δύσκολη ἐπιχειρήση. Ὅ χαρακτῆρας τῆς Ἑλληνικῆς μεταὄθωματικῆς οἰκονομίας προσδιορίζονταν καὶ ἀπ' τὴν εἰδικὴ φάση ἐνὸς κράτους ποῦ ὄρισκόταν κάτω ἀπὸ ἔξνο ζυγὸ καὶ τοῦτο ὄξυνε σὲ ἀφάνταστο βαθμὸ τὴν ἐπιπτώσει τῆς κλειστῆς οἰκονομικῆς

ὄργάνωσης.

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὴς συνθήκες ὄπου ἡ ἐπιβίωση ἦταν προβληματικὴ οἱ μόνοι ποῦ ἀσχολοῦνταν μετὰ τὴν λογοτεχνικὴ παραγωγή ἦταν οἱ ὑπῆρέτες τῶν Τούρκων Φαναριώτες καὶ οἱ κόλακες τῶν Πατριαρχείων, ἀλλὰ τοῦτοι δὲν μποροῦν νὰ συμπεριληφθοῦν σὲ μιὰ ἐξιστόρηση τοῦ διαφωτιστικοῦ κλίματος ὄντας ἀπ' τὴ φάση τους ἀντιδιαφωτιστὲς καὶ σκοταδιστὲς.

Ἀντίθετα στὰ ἔδάφη ποῦ δὲν εἶχαν καταχτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ κατάσταση ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι ἡ Κέπος (ποῦ ὄταν καταχτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ 1570 στέρεψε ἡ λαϊκὴ τῆς πολυφωνικότητα), ἡ Κρήτη, τὸ πρὸ ἐνδεικτικὸ παράδειγμα ὄπου ἡ ὑποδομὴ τῶν ποιητῶρων καὶ ἡ ἐπαφὴ μετὰ τὴν ἐμποροκρατούμενη πόλιν τῆς Τζένουα καὶ τῆς Βενετίας στάθηκαν οἱ προσδιοριστικοὶ ἄρμοι πάνω στοὺς ὄποιους ἀπλώθηκε ἡ θαυμαστὴ ἀνθήση τοῦ θεατρικοῦ λόγου χαρίζοντάς μας ἔργα ὄπως ἡ «Ἐρωφίλη» καὶ ὁ «Ἐρωτόκριτος»,² καὶ τὰ Ἐφτανῆσα ὄπου ἡ γειτνίαση μετὰ τὴν Ἰταλία καὶ ἡ συνεχῆς πολιτικὴ ἐξάρτηση τῶν νησιῶν ἀπὸ αὐτὴν δημιούργησε τὴν μετὰ γγισσὴ τοῦ ξεφαντώματος τῆς Κομμένης Ντέλ Ἀρτε ποῦ μεταπλάστηκε ἀπ' τοὺς Ἐφτανησιώτες καὶ δημιουργήθηκε ὁ τύπος τῆς «μυλιας»³ μετὰ ἐξέλιξη ποῦ εἶναι οἱ κωμῳδίες τοῦ Γουζέλη⁴ — καὶ ἰδιαίτερα ὁ «Χάσης» — καὶ οἱ τραγοῦδιες τοῦ Π. Καταῖτη μετὰ «ἀρχαιογνωστικὴν» ὑπόθεση ὄπως ὁ «Θυέστης» καὶ ἡ «Ἰφιγένεια».⁵

Ἄν ἐξετάσουμε τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς πρώτης διαφωτιστικῆς περιόδου θὰ παρατηρήσουμε ὄτι πέρα ἀπ' τὴν λαϊκότητα καὶ τὸ παιδευτικὸ χαρακτῆρα — τοῦλάχιστο στὸ δραματικὸ χῶρο— δὲν ἀποτελεῖ ἐκδήλωση μιᾶς ὄρισμένης μερίδας ὄυτε φυσικὰ σκοπεῖ κοινωνικὸς προσδιορισμὸς. Ἀποτελεῖ ὄμως τὸ ἀπαραίτητο σκαλί γιὰ τὸ πέρασμα στὴν ἐπόμενη φάση ποῦ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ καθαρὴ «διαφωτιστικὴ».

Ἡ κλειστὴ οἰκονομικὴ ὄργάνωση ἐπέτεινε τὴν δυσπραγία καὶ τὴν στέρηση. Ἐτσι ἀρχισε νὰ ἀποτολμῆται ἡ μετανάστευση, ἰδιαίτερα στὴ κεντρικὴ Εὐρώπη. Ἡ γνωριμία τῶν μεταναστῶν μετὰ τὸν

Ξεω κόσμο και οι ανατοφεικτες επιδράσεις που δέχτηκαν από το συγχρωτισμό αυτό, είναι η κυριότερη αιτία της, σταδιακής βέβαια, αλλαγής που συντελέστηκε στον Έλλαδικό χώρο.

Επηρεασμένοι βαθειά από την πολιτική και οικονομική κατάσταση της Εθνώλης άφικνίστηκαν βλέποντας —ταυτόχρονα— και το σίγουρο δρόμο για το λυτρωμό του γένους. Η συμβολή του έξωτερικού στή διαμόρφωση του διαφοπιστικού κινήματος δέν σταματάει εδω. Μία άλλη βασική αιτία της ανάπτυξης του είναι η κλασικιστική λατρεία των ξένων, ειδικά της νεοσχηματιζόμενης τότε αστικής τάξης που μη έχοντας δική της πολιτιστική παράδοση στράφηκε προς την αρχαιότητα για να άντλήσει θυλοποιημένες μορφές για να τις συμβολοποιήσει. Τουτό το γεγονός πέρα άπ' το θετικό ρόλο που έπαιξε στή διαμόρφωση κλίματος σημαθείας προς το γένος των Γραικωνών στάθηκε η άφορμή να άναπτυχθεί μία Έλληνική αστικοφέρουσα κάστα που με το καιρό διαφοροποιήθηκε και άποτέλεσε τή ζύμη του Έλληνικού άσπισμού, μαζί με τους ναυτιλόμενους και τους διάφορους μεταπράτες που δημιούργησε το άπάσιμο των δεσμών της κλειστής οικονομίας. Ακριβώς τούτη η άναθρεμένη δίπλα στους Εθρωπαίους άστους ετάξη για να έχει τή δυνατότητα να άμυνθεί στις επιθέσεις των συντηρητικών στοιχείων που τά άντιπροσώπετε το Πατριαρχείο διαμόρφωσε μορφωμένα ήγετικά στελέχη που στάθηκαν και οι φορείς της ανάπτυξης του διαφοπιστικού κινήματος.

Εκείνο που διαποτίζει όλη τή διαφοπιστική περίοδο που εξετάζουμε είναι οι άμάχες άνάμεσα σε ριζοσπάστες και συντηρητικούς, ή διαπάλη των ιδεων και ή διαλογική άντίκρουση των επιχειρημάτων της άντίπαλης παράταξης. Οι ριζοσπάστες ξεκινώντας από μερικές προχωρημένες θέσεις των Έγκυκλοπαιδιστων προσπαθούν να μπλοκάρουν στο τόπο μας συνθήματα κοινωνικοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, οι συντηρητικοί άντίθετα με όρημητήριο τις κατηγορίες για άθετα που εξακόντιζαν σε κάθε άντίπαλό τους, χωρίς ιδεολογική συγκρότηση, δίχως καταστημένο σέστημα και κοσμοθεωρία, επέμειναν πεισματικά στή διαφύλαξη μερικων «σοκουριασμένων» από καιρό άντιλήψεων. Τπήρχε και μία τρίτη μερίδα οι έπαμφοτερίζοντες, άστοι με φιλελεύθερες διεκδικήσεις, που μέναν διεκδικήσεις και σταματούσαν στο φιλελεύθερο.

Οι εκπρόσωποι τούτης της περιόδου

θά μας άπασχολήσουν κάπως περισσότερο μά που ή μοίρα της παιδείας μας είναι να στέκεται τυφλωτική και να διαγράφει κάθε λαϊκό άγώνα και κάθε άγωνιστική ιδέα, όντας σά συντελεστικός παράγοντας του συγκεκριμένου συστήματος κάθε δοσμένης εποχής όργανο ταξικό στή μονοπωλιακή καπιταλιστική μας έλευθεροφροσύνη.

Πρωταγωνιστικό ρόλο στή διαμόρφωση του Έλληνικού διαφοπισμού έπαιξε ο Ρήγας Φεραίος,⁶ τόσο για τις άποψεις του, όσο και για τήν επικύρωσή τους με το θάνατό του. Έπηρεασμένος από τις άρχές που άντιπροσώπευε ή κατάλυση της δεσποτίας του θρόνου στή Γαλλία, όπως έκφράστηκαν από τή Γαλλική Έπανάσταση, γαλουχημένος με τά συνθήματα της έπεδίωξε να κατηγήσει τους λαούς της Βαλκανικής και να τους

για να πάρει τον τίτλο του Άρχιεπισκόπου από τήν Τουρίνα και έγινε έχθρος κάθε προοδευτικής άντίληψης. Τόν ρόλο του καταδότη έπαιξε με άξιοσήλευτη προσήλωση και ο Άθανάσιος Παλλίδης⁸ από τους συμβούλους του Άλήπασα. Άρτηριοσκληρωτικός ύπηρξε και ο Άθανάσιος Πάριος, γνωστός από τους λίβελλους που έβγαζε ύστερα από έπταγή του Πατριαρχείου για να χτυπήσει τους προοδευτικούς στοχαστές. Έπίσης στήν άντίδραση πέρασε και ο Κωνσταντίνος Οικονόμου, ο μεταφραστής του «Φιλάργουρου». Άλλά άρκετά μας άπασχόλησαν οι άρνητές. Καιρός είναι να δοόμε και τους χτίστες. Άρχίζουμε από τόν Άνώνεμο τόν Έλληνα⁹ τόν Συγγραφέα της «Έλληνικής Νομαρχίας». Η «Έλληνική Νομαρχία» μαζί με τά «Άπομνημονεύματα» του Μακρυγιάννη άποτελούν

«Δέν ξέρετε, ό Έλληνες πώς ή άρετή σήμερα δέν θρίσκεται στους θρόνους;... Γιατί άδέρφια μου να θέλουμε ν' αλλάξουμε άφέντη, όταν μπορούμε να λευτερωθούμε μόνοι μας; Νομίζετε πώς είναι έλαφρότερος ο ζυγός μας ξένης τυραννίας; Δέ στοχάζεστε πώς πάλι ζυγός είναι. Μη γελιέστε και μη τρέφετε καμμά τέτοια έλπίδα, μά κοιτάξτε να λευτερωθεί τó γένος μας άφ' έαυτού του και μήν άργοπορείτε τή λευτεριά του με τήν άπουσία σας».

(άπ' τήν «Έλληνική Νομαρχία»)

μυήσει στο όραμά του της κοινής άποτίναξης του Τουρκικού ζυγού και της έγκαιθίδρουσης τότε μιας Βαλκανικής σνομμοσπονδίας.

Ισοτίμος με το Ρήγα πρέπει να θεωρηθεί ο Άδαμάντιος Κοραής⁷ παρόλλες τις έπιφυλάξεις που τυχόν προκαλεί ή ένταξή του στο στρατόπεδο των φιλελεύθερων δημοκρατών και ή έπαμφοτερίζουσα στάση του στο γλωσσικό.

Τυπικός εκπρόσωπος της τάξης του δέν μπορούσε παρά να προσχωρήσει σ' ένα λιγότερο ριζοσπαστικό κοίταγμα των περιστάσεων δίχως κοινωνικούς προσανατολισμούς και διεκδικήσεις. Ακριβώς από τούτη τή σκοπιά θά πρέπει να δικαιολογηθεί και ή έναντιόδρομη και έπιφυλακτική στάση που κράτησε στο γλωσσικό όταν τάχτηκε υπέρ της περιλάλητης «καθαμιλουμένης». Άναφέρουμε επίσης τόν Εθώγνιο Βούλγαρη που από πιστός άπαδός των άπόψεων των Έγκυκλοπαιδιστων μεταστράφηκε

τά άλφαθητάρια τούτου του λαού που τόν καθοδηγούν στο σωστό δρόμο της Έθνης του άποκατάστασης «...Δέν ξέρετε, ό Έλληνες πώς ή άρετή σήμερα δέ θρίσκεται στους θρόνους;... Γιατί άδέρφια μου να θέλουμε να αλλάξουμε άφέντη, όταν μπορούμε να λευτερωθούμε μόνοι μας; Νομίζετε πώς είναι έλαφρότερος ο ζυγός μας ξένης τυραννίας; Δέ στοχάζεστε πώς πάλι ζυγός είναι. Μη γελιέστε και μη τρέφετε καμμά τέτοια έλπίδα, μά κοιτάξτε να λευτερωθεί τó γένος μας άφ' έαυτού του και μήν άργοπορήτε τή λευτεριά του με τήν άπουσία σας».¹⁰ Διακηρύσσει ο μεγάλος όδηγητής. Άλλού γίνεται καυστικότερος για να χτυπήσει τους προδότες και τους άπόντες και άλλο ύποδεικνύει μεγάλες άλήθειες: «Στήν Πόλη κυβερνάν περισσότερο οι μάγειροι των κρεσβευτων... παρά οι ύπουργοί της Όθωμανικής αλής».¹¹

Ένας άλλος μεγάλος άπολησμονημένος είναι ο Χριστόδουλος Παμπλέκης ο

φευγμένη απ' την επίσημη παιδευτική κατάρτιση.

Έρχεται η Έπανάσταση του 1821, η άστικη Ιντελγκεντία συσπειρώνεται γύρω απ' το επίσημο ταξικό της όργανο, τη Φιλική Έταιρεία. Η αδυναμία της Φιλικής να καθοδηγήσει σωστά τον άγώνα γίνεται άφορη να περάσει η έξουσία στα χέρια των κοτζαμπάσηδων και των ξενόδουλων Φαναριωτών. «Τους προσετούς κακή τύχη τους έκαμε Έλληνες και γεννήθηκαν στην Έλληνική γη όχι για τίποτα άλλο παρά μόνο για να κρατήσουν περισσότερο καιρό την πατρίδα κάτω απ' τη σκλαβιά... Καθώς η λευτεριά έχει τους προστάτες της, έτσι κι η τυραννία έχει τους δεσούς της και θα χρησιμέψουν στους μεταγενέστερους σαν παράδειγμα ντροπής»¹⁸ όπως σημειώνει προφητικά ο Άνώνημος της «Έλληνικής Νομαρχίας». Οι ξένες δυνάμεις ύστερα απ' την «επταχμία» της επανάστασης του 1821 τοποθετούν στην Ελλάδα τοποτηρητή τους τον Όθωνα και τους Βαυαρους συμβούλους του. Οι άστοι προσπαθούν να αντίδρουν, αλλά η αντίδρασή τους πνίγεται μπρός στη διάσπασή τους και το διαχωρισμό σε μια νέα ταξικη ομάδα: τους άστούς που προχώρησαν στην αντίδραση πλευρίζοντας τους κοτζαμπάσηδες και τη νέα τάξη πραγμάτων.

Στά 1843 οι άστικες δυνάμεις πετυχαίνουν την παραχώρηση Συντάγματος από τον Όθωνα. Το Σύνταγμα τουτο καταλαττείται πολύ σέντομα από το νεαρό βασλιά. Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης¹⁹ αναλαμβάνει την καθοδήγηση του καινούριου άγώνα με τα «Άλομνημοζέματά» του. Η Γαλλική Έπανάσταση του 1848 βρίσκει άπήχηση και στον Έλλαδικό χώρο όπου δημιουργούνται πολλά μικροεπιδόδια και συμπλοκές. Οι ξένες δυνάμεις προκαλούν την εκθρόνιση του Όθωνα τη χρονική στιγμή που τους είναι πιά άχρηστος. Φυσικά και η λαϊκή κινητοποίηση και η εστράτευση των διανοημένων βοήθησε στην άποτομή του. Είναι γνωστά τα διαδοχικά κινήματα (Κυθνιακά, Σκιαδικά, Ναυπλιακά) που ξεποδσαν άπανωτά τα τελευταία χρόνια της βασιλίας του.

Από το Μακρυγιάννη και δώθε μπορούμε να λογαριάζουμε την εμφάνιση της τρίτης φάσης του Έλληνικού διαφωτιστικού κινήματος. Εκεί γύρω στα 1840 έχουν πεθάνει όλοι οι εκπρόσωποι του προεπαναστατικού διαφωτισμού. Μια νέα γενιά, άνδρωμένη μέσα στους καπνούς και τα εφεγγεβολήματα του '21—που τα λαμπρύνει περισσότερο η άτιμία του σφαγιασμού των λαϊκών άρχηγών

Καραϊσκάκη και Άνδρότσου απ' τα όργανα της κοτζαμπάσικης ρεταλοποιίας.— διαποτισμένη από τα φιλελεύθερα διδάγματα των προμάχων του διαφωτισμού, προχωρεί και στοιχίζεται στο πόστο του μπροστάρη άδηγητή. Ο Άλέξανδρος Σούτσος, ο Ι. Καρασούτσας, ο Κλ. Τριαντάφυλλος, ο Π. Πανάς, ο Ρόκος Χοϊδάς, ο Μιχάλης Χουρμούζης, ο Γ. Φιλάρετος, ο Δ. Παπαθανασίου και μερικοί άλλοι στέκονται όρθοι διαφωτιστές του λαού²⁰. Σε τούτη τη φάση οι φορείς του διαφωτιστικού κινήματος κινούνται με σαφή κοινωνιστικά έλατήρια, με προκαθορισμένους στόχους. Άλλά άν στην προηγούμενη φάση με άφετηρία τον άστισμό καταλήξαν σε ριζοσπαστικές θεωρητικές προεκτάσεις, ή ήττα των έθνικων δυνάμεων στα 1821 προσδιορίζει την αναστροφικότητα της πορείας τούτου του κύκλου. Από αντίδραση στο κοτζαμπασισμό και τη Βαβαροκρατία ξεκίνησαν από ριζοσπαστικές προοδευτικές θέσεις για ν' αναδιπλωθούν ύστερα από την τροπή των γεγονότων και να υποθάλουν άστικούς «εθόλακες» που προετοίμασαν την άνοδο στην άρχή της μόνης άστικης Έλληνικής κυβέρνησης, της κυβέρνησης Χ. Τρικούπη. Άργότερα έγιναν πολλές προσπάθειες για την άναζωπύρωση των διαφωτιστικων προσπαθειών χωρίς κανένα άποτέλεσμα και με την είσοδο στην Ελλάδα των Μαρξιστικων ιδεών τα προοδευτικά διαφωτιστικά στοιχεία συσπειρώθηκαν γύρω από τον πολιτικό όργανισμό—φορέα τους. Οι Έλληνες διανοούμενοι που δεν συμβιβάστηκαν ύστερα από τη παζαρία λαμπκαρισμένη «συνέπεια» μιάς νεοαστικής μάζας που δημιουργήθηκε, ακολουθώντας πάντα τα διδάγματα των διαφωτιστών, πέρασαν σε μια πολεμιστική ιδεολογική όργάνωση που κατά το μεγαλύτερο ποσοστό έπιβεβαίωνε τις έλπίδες τους.

Άν ή πολιτική έκφραση του διαφωτισμού εξακολουθεί και σήμερα να δεσπόζει μεταλαμπαδευμένη σε μια παράλληλη και πιο προωθημένη μορφή δράσης, ή λογοτεχνική του καθαρά παρουσία είχε δύσει πολύ πριν το 1909. Είχε άφθεθεί σε μια ρομαντική και ούτοπική περιδιάβαση που ή σημασιολόγηση του περιεχομένου δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τις καινούριες εφόμες που караδοκούν να ένστερηνοθούν το ένδεχόμενο.

Η περιπτώσιολογία του Έλληνικού διαφωτισμού και ή θέση του μέσα στο όλο σύνολο της Έλληνικής κουλτούρας δεν είναι δυνατό να εξεταστεί από την άντοχή του ύλικού του στη σημερινή τραχύτητα.

Για 200 άλλεςρα χρόνια το κίνημα

* Ακαρνάνας από το Ξηρόμερο άφορισμένος απ' το Φανάρι για το βιβλίο του «Περί Θεοκρατίας» που άρνιόταν τη θεοπνευστία της Άγίας Γραφής και τη θεότητα του Χριστού. Στις πολιτικές του ιδέες άπαδός του Γάλλου Μπαμπέφ θεωρείται ο πιο κοινωνιστικός Έλληνας διαφωτιστής¹² μαζί με τον άγωνιστή Διονύσιο Σκυλόσοφο και το λαϊκό δάσκαλο Κοσμά τον Αιτωλό.

Ο Δ. Καταρτζής με γερή φιλολογική μόρφωση και ριζοσπαστική σκέψη υποστηρίζει φανατικά τη Δημοτική, τη γλώσσα του λαού που διαμορφώνεται με το πέρασμα του χρόνου δεχόμενη άποσδήποτε έπιδράσεις και μολιάσματα. Κι ως μίην ξεχνούμε πως ή «δημοτική» δεν ξεκινάει απ' τον Ψυχάρη. Σε άπλή, καταληπτή γλώσσα έχουν γράψει πολλοί πριν απ' αυτόν. Το άπόσπασμα του Άνώνημου είναι νομίζουμε άρκετά πειστικό. Άναφέρουμε ένδεικτικά τον Ν. Σοφιανό,¹³ τον Μελέτιο Πηγά, τον Κύριλο Λούκαρι, τον Γιάννη Βηλαρά.¹⁴

Ο Άνθιμος Γαζής, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Δαν. Φιλιαδάης, ο Άθ. Χριστόπουλος ακολουθούν τους πιο πάνω σ' ένθουσιασμό και συγκρότηση. Άκόμη ο Ι. Πέζαρος ο Κ. Κούμας, ο Ιωάννης Οικονόμου¹⁵ και τέλος ο φωτισμένος Δημοκράτης Ι. Μακρής.¹⁶ Άπομένει να πούμε δυό λόγια για τον διαφωτιστή που βάφτισε το κίνημα με το όνομα τουτο. Πρόκειται για το φιλόσοφο Θεόφιλο Κορυδαλλέα¹⁷ που στέκεται κάπου προς το μέσο των δυό άντιμαχόμενων παρατάξεων είναι περισσότερο γνωστός σε σχολιαστής του Άριστοτέλη.

Το κίνημα του διαφωτισμού αυτής της περιόδου είχε σαφέστατο κοινωνικό προβληματισμό και λαϊκές βάσεις πλατειές. Ξεκίνησε για να εκφράσει τη διαμαρτυρία της νόφαντης άστικης τάξης και να προπαγανδίσει τις ιδέες της και κατάληξε να κατασταθεί το πιο πηγαίο και το πιο λαγαρό Εδρωπαϊκό Διαφωτιστικό Κίνημα, μια λαμπρή σελίδα της πολιτικής μας ιστορίας που κοιτείται άγνωστη κι άπολησιονημένη, διόλου άνα-

του Διαφωτισμού μπόρεσε να επιζήσει πάντοτε σε συσχέτιση με την πολυδιάστατη εικόνα της πραγματικότητας, πάντοτε συμβαδίζοντας με την εποχή και το πλαίσιο των περιδημήσεών του²¹. 'Ο 'Ελληνικός διαφωτισμός συνθέτει την πιο λαμπρή σελίδα της πνευματικής μας ιστορίας, γιατί η πραγματική ιστορία πλάθεται με τις δημιουργίες της λαϊκής μεγαλοσύνης κι ο διαφωτισμός δεν είναι τίποτε περισσότερο από παραστάτης και πρόμαχος της λαϊκότητας.

1944 κ.π.δ.

7. Για το Κοραή βλ. το βιβλίο του Δ. Θεοφανίου. Τεργύστη 1889—1890 (2 τόμοι) επίσης το άρθρο του Τ. Μπαρλά. 'Η Γαλλική 'Επανάσταση κι ο Κοραής. <Προοδευτική 'Αλλαγή> 15)7)1952.

8) βλ. Γ. Λάιος. 'Ο 'Αθ. Ψαλλίδας αντίδημιουργός. <'Ηπειρωτική 'Εστία> τ. ΣΤ' τοῦ 1957 σελ. 214-224.

9. 'Ο συγγραφέας είναι άγνωστος. Πολλοί ύποστηρίζουν πως κάτω από το ψευδώνυμο κρύβεται ο Χριστόφ. Πετρουαίδης, άλλος πως είναι ο 'Ανδρέας 'Ιδρωμένος ο 'Τσαργιός (δπως ή κ. Μαίρη Ν. Βίη) ή ο Γουζέλης. Προσωπικά άσπάζομαι τη γνώμη του Κορδάτου ('Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας τ. Α' σελ. 126) πως ο συγγραφέας της πρέπει να μαθήτευε κοντά στον Χρ. Παμπλέκη. Το έργο κυκλοφόρησε στα 1806 Βλ. και Ε. Παπανούτσος <Βήμα> 25)11)1948.

10. 'Ακ' το βιβλίο του Γιάννη Μπενίκου. Νεοελληνικές Μορφές Α' 'Εθνεγέρτες 'Αθήνα 1962 σελ. 184.

11. δκ. π. σελ. 185.

12. Γεννήθηκε στα 1733 και πέθανε στη Λειψία το 1793. Τα έργα του δεν έχουν ξανατυπωθεί και είναι άμφιβολο αν διασώζονται όλα. Πάντως έχουν χαθεί τα χειρόγρατά του. Είναι θαρσῶ, έπιτακτική ανάγκη οι προοδευτικοί 'Ελληνες να αναβαπτισθούν στο θεμουργό του κήρυγμα. 'Ιδιαίτερα ή <'Απάντηση> που έγραψε ενάντια σ' όσους τον άφόρισαν θεωρείται υπόδειγμα μαστιγώματος των σκοταδιστών (Ζαβίρας 'Ελλ. Θέατρον σελ. 553. Κορδάτος δκ. π. σελ. 176).

13. Για το Σοφιανό που έδρασε τον 16ο αιώνα πολὺ κατατοπιστική είναι ή μελέτη του Δ. Πανδη στην <'Επιθεώρηση Τέχνης> τ. 110)1964 κ. έφ. και τα άρθρα των Γ. Βαλέτα <Πρωσία> 16)10)1943 και Κ. Πορφύρη <Αύγη> 15)11)1953.

14. Βλ. Α. Βρανούσης <'Ερανιστής> 7)1964, Γ. Βαλέτας. <Νέα 'Εστία> 21)1937 σελ. 188, Ν. Βέης <Νέα 'Εστία> 20)1936, σελ. 1037—40 και το τεύχος της <'Ελληνικής Δημοουργίας> το αφιερωμένο στο Βηλαρά (τ. 141)1953) καθώς και Μ.Μ. Παπαϊωάννου <Αύγη> 28, 29)1)1953 όπου και πολλά στοιχεία για το βιβλίο του <Ρομέηκη Γλώσσα> που τυπώθηκε στα 1814 στη Κέρκυρα.

15. βλ. Μ.Μ. Παπαϊωάννου (έκδό-

της). 'Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισίου 'Επιστολαί διαφόρων 'Αθήνα 1963.

16. Βιογραφία του έγραψε ο Βαγγέλης Σκουβαράς στο 'Αφιέρωμα στον Κ. 'Αμαντο (1960).

VIE EST L' OEUVRE DE TH.

17. βλ. TSOURKAS CL. LA CORTDALEE (1563 - 1646) BUCAREST 1948.

18. άκ. π. σελ. 181.

19. δλ. Σεφέρης Γ. <'Ελλην' 'Αλεξανδρείας 15)6)1943 και Δοκαμές, επίσης Νικηφόρος Βρεττάκος. Τα άπονημονεύματα. Περ. Κόσμος 'Επιστήμη και Ζωή τ. 38)1960 Δ. Φωτιάδης <Αύγη> 25)3)1953, 'Ηλίας Βεζής <Βήμα> 25)3)1952 και Κ.Θ. Δημαράς <Βήμα> 8)8)1947.

20. Για τούτη την περίοδο του διαφωτισμού έχουμε γράψει στον <Σπουδαστικό Κόσμο> τ. 9 τοῦ 1966 μια εργασία για τον ελλημο Παπαθανασίου και τη γενιά των νεοδιαφωτιστών όπου και παραθέταμε βιβλιογραφία και βοηθήματα για τη μελέτη του έργου και της προσωπικότητας των εκπροσώπων του διαφωτιστικού κινήματος τούτης της περιόδου. Συμπληρωματικά αναφέρουμε τα άρθρα: Τ. Βουρνάς. Ρόκος Κοϊδάς <Αύγη> 11)10)1956, Κορδάτος 'Αλεξ. Σούτσος <Αύγη> 10—13)7)54 IDEM Ρόκος Κοϊδάς <Αύγη> 20)7)1954 και Κλεάνθης Τριαντάφυλλος <Αύγη> 22)7)1954, επίσης Β. 'Ηλιάδης. 'Η δημιουργία του Νεοελληνικού θεάτρου <Νέα> 2)1)1951.

21. Πολὺ περισσότερο μάλιστα μάλιστα που πέρα από τη θεωρητική καταχώρηση των ιδεών του είχε αναπτύξει να πτεράστικο δίκτυο σχολών σ' όλη την 'Ελλάδα όπως στη Δημητσάνα, Γιάννινα, Κέρκυρα, Τσαρίτσανη, Μηλιές, Κοζάνη κ.ά. ύλοποιώντας την προσφορά του.

1. 'Ο W. SOMBART άκ' τους πιο ειδικούς μελετητές του προβλήματος: τότε έμφανίστηκε ο 'Αστισμός, τοποθετεί τα πρώτα σπέρματά του στην εποχή του Καρλομάγνου.

2. Για την Κρητική Λογοτεχνία βλ. την πολλαπλά κατατοπιστική μελέτη του καθηγητή Λίνου Πολίτη <Το θέατρο στην εποχή της 'Αναγέννησης στην Κρήτη> περ. <Καινούρια 'Εποχή> Καλοκαίρι 1958. 'Επίσης τα άρθρα των Γιάννη Σιδέρη. Τα Κρητικά θεατρικά έργα περ. <Θέατρο> τ. Α' τ. 4)1962, Ν. 'Εγγονόπουλου. 'Ελάχιστα για το θέαμα του Κρητικού θεάτρου περ. <Θέατρο> Β' 7)1963 και Ε. Κριαρά. 'Ο κόσμος του Κρητικού θεάτρου' <Καθημερινή> 26)6)66, καθώς και πολλές ειδικές μονογραφίες.

3. Για τις εόμβλιες δές τις εργασίες των Κ. Πορφύρη. <'Επιθεώρηση Τέχνης> 110)1964. Κ. Φωτεινού. 'Επτανησιακή Πρωτοχρονιά 1960, Δ. Ρώμα. <Θέατρο> 16)1964 κ.ά.

4. βλ. και Κορδάτος, <Αύγη> 16)6)1955, Σπ. Μυλωνάς <Αύγη> 17)5)1958 κ.ά.

5. Τα έργα του Κατοάτη έχει εκδόσει ο καθηγητής 'Εμμ. Κριαράς.

6. βλ. τα βιβλία Ν. Παναζόπουλος. Ρήγας Βελεστινλής ή πολιτική ιδεολογία του 'Ελληνισμού. Θεσσαλονίκη 1964, Δ. Κωνσταντόπουλος Περί του 'Εθνους Θεσσαλονίκη 1966 (ιδ. σελ. 17 και έκ.), Κορδάτος. 'Ο Ρήγας Φεραίος και ή Βαλκανική άμοσπονδία. 'Αθήνα 1945, Α. Βρανούσης. Ρήγας. 'Αθήνα 1953 και τα άρθρα Α. MANESSIS. L' ACTIVITE ET LES PROJETS POLITIQUES D' UN PATRIOTE GREC DANS LES BALKANS VERS LA FIN DU XVIII SIECLE. <BALKAN STUDIES> 3)1962, Α. Βρανούσης. 'Ο Ρήγας. <'Εποχές> 11)1964, Βαλέτας Γ. 'Η λογοτεχνική θέση του Ρήγα. <Πρωσία> 25)3)